

Razvoj i problem subjekta

Rade Kalanj

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

Suvremeno propitivanje razvoja, kao kompleksnog problema, reaktualizira brojne fundamentalne pojmove iz tradicije socijalnih znanosti. Među njima osobito važno mjesto zauzima pojam subjekta. To je pojam s kojim počinje afirmacija novovjekovnog svjetonazora i koji je tvorački ugrađen u oblikovanje napretka i razvoja modernih društava. No unutar tog napretka i razvoja subjekt doživljava raznolike mijene: od individualizma prema kolektivizmu, od egoizma prema solidarnosti, od jednakosti do slobode, od personalnog do grupnog identiteta, od pasivnog preuzimanja obrazaca do socijalnog aktivizma itd. Modernost, shvaćena kao stalni razvoj znanstveno-tehničke racionalnosti, dovela je do svojevrstnog razdvajanja razuma (racionalizacije) i subjekta (subjektivacije), racionaliziranog poretka moći i osporavanja te moći, sustava racionalno-univerzalnih pravila i potrage za novim identitetom subjekta. Te dvije komplementarne i često suprotstavljene strane modernog razvoja osobito dolaze do izražaja u sve većem jazu između prirode i kulture. Moderno ekološko nastojanje ide ka tome da se taj jaz prevlada i da se subjekt oblikuje kao akter razvoja. Tamo gdje se subjekt ne oblikuje kao razvojni akter, tvorac svoga historiciteta, racionalizatorska upotreba prirode desubjektivira čovjeka i opasno otprirodnuje društvenu logiku razvoja.

Ključne riječi: akter, ekonomija, evolucija, interes, nerazvijenost, razvoj, subjekt, svijet

I.

Razvoj je jedna od onih univerzalija modernog svijeta koja podjednako zaokuplja praktično djelovanje i diskurzivno-projektivno mišljenje. To je »ključna riječ« 20. stoljeća koju istodobno odlikuje neupitna empirijska evidentnost i golema semantička difuznost (Morin, 1984:443). Njome se izriču kvantitativno mjerljivi i kvalitativno višeznačni sadržaji. Ona zapravo izražava temeljne interese suvremenih društava: težnju za materijalnim obiljem i potragu za povijesnim smislom. Izazov razvoja obilježava cjelokupnu modernu kulturu. Uz njega su vezana sva njezina protuslovlja: pragmatizam i antipragmatizam, scijentizam i antiscijentizam, ekonomizam i anti-ekonomizam, tehnicizam i antitehnicizam itd.

Kada je riječ o socijalnim znanostima, taj je izazov bio dvostruko plodonosan. Prvo, uvjetovao je proširenje teorijskog i istraživačkog polja raznih znanstvenih disciplina: sociologije, ekonomije, antropologije, politologije, ekologije, historiografije itd. Razvojne su se studije čak oblikovale kao posebna znanstvena područja. No istodobno, pojam je razvoja, više nego ijedan drugi, pridonio približavanju socijalnoznanstvenih disciplina, razdvojenih dugotrajnim, gotovo stoljetnim utjecajem pozitivizma. Budući da se u maticu razvoja slijevaju svi interesi modernosti, posve je logično da njegov spoznajni obrazac može biti samo interdisciplinarnost (Furtado, 1977:679; Guichaoua, 1993:9-12). Drugo, navedeni je izazov doveo do reproblematicije i preispitavanja

mnogih pojmova i uvriježenih obrazaca koji tvore tradiciju socijalnih znanosti. Riječ je, primjerice, o pojmovima kao što su društvena promjena (»društvena dinamika«), tradicija, modernizacija, zajednica, društvo, diferencijacija, integracija, racionalizacija, sekularizacija, evolucija itd. Neki od njih pretrpjeli su znatnu reviziju, a drugi su se pak morali prilagoditi otvorenoj i pluralnoj logici razvoja. Pravocrtnost i jednoobraznost više ne figuriraju kao univerzalne eksplikativne norme i upravo su iz toga proizašli značajni pomaci u osnovnom razvojnom pojmovlju (Haferkamp i Smelser, 1992:1–33).

U tom se kontekstu aktualizira i pitanje subjekta. Iako ga rijetko tematiziraju, teorije razvoja ne mogu pobjeći od njegove važnosti. Dakako, to je staro i veliko pitanje filozofije, koje daje pečat cijelom novovjekovnom razdoblju. Dok u Aristotelovu mišljenju subjekt zauzima marginalno mjesto (*hypokeimenon* kao puki nosilac gramatičkog i logičkog značenja), novovjekovna ga refleksija izdiže na rang središnjega problema (Burger, 1990:6). Descartes ga poima kao misleće biće (*res cogitans*), Kant kao autonomnost ljudske osobe, a Hegel ide tako daleko da ga određuje kao supstanciju. Konstituiranje društvene zbilje novovjekovnog razdoblja oblikovalo je mjesto i sliku novovjekovnog subjekta i subjektivnosti. Deteologizacija i tehnoznanstveno raščaravanje života imali su za rezultat subjektivaciju društva. Društvo se oblikuje kao samodovoljni, autonomni subjekt s vlastitom, imanentnom legitimnošću. Lišeno božanskih jamstava i transcendentne izvjesnosti, oslonjeno samo na svoju umnost, ono se mora stalno razvijati. Iz toga čak proizlaze i njegove racionalne utopije kao mogućnosti alteriteta ili savršenog konačnog stanja. Moderno je društvo, po definiciji, »osuđeno« na neprestani razvoj. To je način njegova održanja. Ono je istodobno subjekt i objekt razvoja.

Da je subjektivacija društva doista predstavljala veliki novum, o tome osobito rječito svjedoče konzervativni teoretičari s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Kao protivnici progresizma, prosvjetiteljstva i francuske revolucije oni su bili duboko ojađeni činjenicom da ono što tradicionalno potječe od boga (socijalni poredak i moć) sada prelazi u ruke običnih ljudi i postaje predmetom njihovih dogovornih odnosa. De Bonald se zgražao nad Hobbesovim i Lockeovim učenjem o »konvencionalnoj i kondicionalnoj moći«, a još više nad Rousseauovim »Društvenim ugovorom«. »Moć sada pripada jedino čovjeku. Da bi bila legitimna, ona se mora konstituirati i provoditi ovisno o stanovitim uvjetima koje nameću sami ljudi ili određenim konvencijama među ljudima« (Ferry, 1990:30). Ono što su konzervativni teoretičari vidjeli kao rastakanje društvenih veza, progresisti su smatrali oblikotvornom i stalno obnovljivom snagom društvenosti. A to je subjektivacija (emancipacija) ljudskih sposobnosti kroz razvoj znanosti i industrije (Saint-Simon, Comte) i razvijanje individualne slobode na osnovi jednakosti uvjeta (Tocqueville, Mill). Dva navedena stajališta, bez obzira na njihovu radikalnu oprečnost, u jednom se nepobitno slažu. Moderno je društvo sposobno za razvoj upravo zbog toga što se oblikuje kao subjekt (»čisti aktivitet« koji zahtijeva napor), a kao subjekt se oblikuje stoga što ga na to tjera otvorenost horizonta razvoja. Svoj uspon ono je i otpočelo baš u znaku te podudarnosti i identiteta.

No razmotrimo li pobliže glavna teorijsko-filozofska izvorišta i kasnije preobrazbe pojma razvoja, nužno dolazimo do zaključka o krhkosti, pa čak i cijepanju toga identiteta. Pojam razvoja proizišao je iz triju misaonih struja koje su se u europskoj kulturi pojavile tokom 18. stoljeća i na crti njegovih dominantnih intencija. Prvu struju

tvori filozofija prosvjetiteljstva i na njoj utemeljeno poimanje povijesti kao progresivnog kretanja prema vladavini razuma. Druga je vezana za ideju o akumulaciji bogatstva i uvjerenje da budućnost sama po sebi donosi najveće moguće blagostanje. Treća se pak oblikovala oko uvjerenja da će geografsko širenje europske civilizacije dovesti do »viših životnih oblika« sve druge, pa tako i »zaostale«, narode (Furtado, 1977:679).

II.

Stav o »progresivnom kretanju prema vladavini razuma« sadrži — u svojoj općenitosti — sve bitne implikacije modernosti: afirmaciju historičnosti i samosvijesti ljudskog djelovanja, mogućnost razvoja kao način postojanja i priznanje razuma kao jedinog univerzalnog načela. Moderni je čovjek samosvjesno povijesno biće. On misli i djeluje sukladno naložima i svrhama povijesti, a ne prema determinizmu prirode i njezinih zakona. To je »njegova zadaća i njegova povlastica« (Manent, 1994:291). Sloboda i autonomija služe mu ponajprije zato da bi »izmakao« prirodi, da bi se od nje što više razlikovao, da bi njezinim zakonima nametnuo svoje zakone (Dumont, 1983). Povijest modernog subjekta jest, u neku ruku, povijest stalnog odmicanja od prirode. Njegov je identitet razum, a njegova povijesna objektivacija razvoj.

No bacimo li retrospektivni kritički pogled na tu »arhetskupsku strukturu« modernosti, vidjet ćemo da je u njoj došlo do raspuknuća. To je ono što Touraine naziva rascjepom između razuma i subjekta, racionalizacije i subjektivacije (Touraine, 1992). Razum je totaliziran, a subjekt reduciran. Ono što nije racionalno nema pravo na subjektivnost ni osnovu za razvoj. Stoga se racionalnost oblikuje kao moć, a subjektivnost kao osporavanje moći. Prema tome, modernost se — od prosvjetiteljstva pa kroz cijelu modernu epohu — oblikovala kao međuodnos, komplementarnost i sukob razuma i subjekta, racionalnosti razvoja i subjekta razvoja. Racionalnost se univerzalizira (svjetsko tržište, planetarnost tehnologije, parametri rasta), a subjekt se pluralizira (klase, grupe, pokreti, raznolike kulture i opsesije identitetom). Racionalnost teži uniformnosti, a subjekt raznolikosti; razum zagovara opća, a subjekt posebna prava. Racionalizacija je vođena idejom o uspješnoj sistemskoj integraciji, a subjekt voljom da bude akter u sistemu. Najgora su ona društvena stanja kada sistem egzistira bez aktera ili akteri bez sistema. U jednom slučaju imamo privid stabilnosti, a u drugom iluziju pokretljivosti. Ni jedno ni drugo stanje nema obilježja razvoja. Iz jednoga nastaju teorije o povijesti kao »procesu bez subjekta«, a iz drugoga socijalne i političke filozofije o subjektu kao posve nezavisnoj monadi. Na jednoj je strani determinizam struktura, a na drugoj subjekt »pobunjenog čovjeka«. Razvoj u doba modernosti sadrži upravo to protuslovlje. On se odvija, ili barem deklarativno ravna, prema načelima vladavine razuma, ali ostaje tragični paradoks da nikada nije bilo takvih stradanja i pobuna subjekta kao u posljednjih dvjestotinjak godina. Pobune dolaze odatle što ljudi ne žele biti žrtve i instrumenti, već subjekti (akteri) razvoja. Svi žele sudjelovati u vladavini razuma, tim više što je ona proklamirana kao univerzalno načelo.

Razvoj u ključu vladavine razuma odlikuje jedna prednost koja ga bitno razlikuje od predmodernih, tradicionalnih društava (Puhovski, 1989:246). On počiva na proklamiranoj slobodi sudjelovanja i osporavanja. Pobune protiv formalnih nositelja vladavine razuma izraz su te slobode i dinamički činitelj razvoja. Kroz socijalne, političke i kulturne pobune moderni subjekti iskazuju i žive svoju slobodu. Kroz razvoj se

subjekti stvaraju, rastvaraju i neprestano preoblikuju. Mnoge je začudilo to da se sada i priroda pojavljuje kao subjekt pobune, da se govori o »pobuni prirode« (Hondrich, 1992:355). Tu, dakako, nije riječ o nekoj opskurnoj, predmodernoj antropomorfizaciji prirode, nego o tome da je moderni razvoj subjektivirao prirodu kao svoju vitalnu osnovu, da je dao za pravo onim socijalnim i kulturnim akterima koji su upozorili da je priroda tvoračka snaga subjektivnosti, a ne njegova metafizička drugost (Cifrić, 1990:69-86). Zanimljivo je da se upravo iz toga obzorja danas dosta govori o »paradigmatičkoj revoluciji« u sociologiji. Ona je usredotočena na prevladavanje dvaju tipičnih likova subjekta u suvremenom sociološkom mišljenju: subjekta kao statističkog pojedinca (»koji se ne može izdići iznad efemernosti«) i subjekta kao apsoluta (»koji je odvojen od zbiljske povijesne situacije«). U tom se pravcu kreću teorijska nastojanja danas vrlo utjecajnih autora kao što su Berger i Luckmann, Giddens, Boudon, Habermas, Touraine. Oni odbacuju prestabilirani identitet razumskog subjekta, s kojim počine modernost, ali isto tako, i još oštrije, pobijaju pozitivistički lik individuuma kao pukog, mjerljivog i reduciranog atoma. Subjekt je za njih realni akter mnogovrsnih interakcija koje oblikuju (konstruiraju) društvenost, razvijaju njegove komunikacijske sposobnosti, sudjeluju u njegovoj diskurzivnoj i instrumentalnoj praksi. Subjekt je *autopoiesis* modernog razvoja, a ne njegov prethodni uvjet ili naknadni rezultat (Javeau, 1994:90).

Moglo bi se prigovoriti da taj stav ima više postulativno nego empirijsko značenje, da je razvoj uvijek i svugdje stvar pragmatičkih, interesno obilježenih, o moći zavisnih odluka, a ne participativnog oblikovanja razvojnih ciljeva, da između naprednih i zaostalih društava postoje goleme razlike koje beskrajno relativiziraju tako postuliranu ulogu subjekta. Teško je poreći činjeničnu snagu toga prigovora. No ono što on ipak previda jest fakticitet svijesti o razvoju, koja predstavlja bitno obilježje novije povijesti. Ta svijest ima svoje korijene u racionalnom prosvjetiteljskom naumu, ali ona više nije homogeni svjetskopovijesni projekt nego decentralizirana zbilja. Ono što se u prosvjetiteljskom naumu označavalo kao svjetska povijest danas se realizira kao protuslovni, raznoliki i nejednaki svjetski razvoj. Hegelovski se subjekt desupstancijalizira, ali gotovo istu važnost zadobijaju diferencirani, zbiljski djelujući oblici subjektivnosti: individualni, socijalni, kulturni, tehnoekonomski, nacionalno državni itd. U tom se smislu može govoriti o tome da moderni razvoj vodi svojevrsnom »povratku subjekta«.

III.

U bliskoj vezi s nastankom prosvjetiteljskog projekta oblikovalo se i uvjerenje o svjetovnoj opravdanosti gomilanja bogatstva i izgledima izobilne budućnosti. Ekonomija u modernom smislu riječi i nije ništa drugo nego traženje racionalnog legitimiteta i najprobitačnijeg načina za stalno uvećavanje dobiti. Razvoj je gotovo prirodni dinamički faktor tako pojmljene ekonomske djelatnosti. On je racionalna logika dobiti i njezina jedina perspektiva. U razvoju se potvrđuje sposobnost civilizirana čovjeka, njegova moć nad prirodom i »prirodnim stanjem« čovječanstva. Svi mislioci 17. i 18. stoljeća (Hobbes, Locke, Smith, Montesquieu, Rousseau) silno su inzistirali na toj razlici. Na tome je, između ostalog, i nastao sukob između »starih« i »modernih«, koji se obično uzima kao razdjelnica dviju epoha u evropskoj kulturnoj povijesti. U

Montesquieuovu »Duhu zakona« ima jedno mjesto koje savršeno rječito ilustrira smisao tog sukoba i implicitno upućuje na moderno značenje pojma razvoja. »Grčki politički pisci«, kaže on, »koji su živjeli pod narodnom vladavinom nisu priznavali drugu snagu koja bi je mogla podržati doli vrlinu. Današnji nam politički pisci govore samo o manufakturama, trgovini, financijama, bogatstvima, čak i luksuzu« (Montesquieu, 1989:I,32). Ta sklonost »modernih« ne proizlazi iz nekog njihova slučajnog hira, nego iz činjenice da ih je oslobođena racionalnost (individualizacija) dovela do jednog bitnog otkrića: trgovina, financije i bogatstvo nisu puke akcidencije vrline, nego najsvrsishodnija sredstva za poboljšavanje životnih prilika. Dapače, to su sredstva za oblikovanje novih vrlina: poduzimljivosti, pokretljivosti, inventivnosti, tolerancije. Stoga je Montesquieu naglašeno hvalio trgovinu kao djelatnost koja poboljšava ljudske navike i prosvjećuje običaje. On samo na nešto drugačiji način izriče ono što je klasični ekonomski mislilac Adam Smith formulirao kao bit moderne ideje razvoja. A to je čovjekova želja da stalno poboljšava svoj životni položaj. Ta je želja neprestano na djelu, bez obzira na povijesne okolnosti, ekonomske i političke institucije. Ona je tvorački i središnji element ljudske prirode, pa je prema tome i jedna od temeljnih ljudskih vrlina. Ono što je za Hobbesa moć, koja predstavlja jednu od bitnih strasti ljudske prirode, to je za Smitha i ekonomiste težnja za dobrobiti (Neuendorff, 1991:3-21). Hobbesova strast za moći u Smitha se preobražava u kupovnu moć, moć podjele rada, radne snage, proizvodnje. »Sada kad je temeljna ljudska želja izjednačena sa željom za poboljšavanjem životnog položaja, a ova sa željom za uvećavanjem kupovne moći, priroda i povijest sažimaju se u onome što se počinje zvati ekonomijom« (Manent, 1994:128).

To je pravac što ga moderni razvoj slijedi od Smithova vremena do danas. On je, da se poslužimo Montesquieuovim terminom, postao osnovnom vrlinom. Ta je vrлина usmjerena na promjenu i rast, a ne na sigurnost i stabilnost. Zahvaljujući toj vrlini zapadna su društva tijekom 19. i 20. stoljeća ostvarila »svoj bijeg iz siromaštva u relativno bogatstvo« (Rosenberg, Birdzell, 1993:21). Ona je izvor inovacija u trgovini, tehnologiji i organizaciji, poticajni činitelj akumulacije kapitala, radne snage i eksploatairanih prirodnih bogatstava. Pod njezinim je utjecajem ekonomska sfera zadobila visok stupanj nezavisnosti od političke i vjerske kontrole, eksperimentiranje u tehnologiji i organizaciji omogućilo je »uprezanje resursa radi zadovoljavanja ljudskih potreba«, a decentralizacija i pluralizam uvjetovali su raznovrsnost oblika ekonomskog života. Automonija, eksperiment, raznovrsnost – to su osnovne poluge preko kojih se realizirao moderni razvoj shvaćen u terminima akumulacije bogatstva i izobilne budućnosti. Njihova je uloga trajna bez obzira na mijene u oblicima proizvodnje, što znači da imaju istu funkciju u industrijskom i postindustrijskom razdoblju, u proizvodnji orijentiranoj na materijalna i potrošačka dobra kao i u proizvodnju znanja, informacija i simboličkog kapitala. I teoretičari postindustrijskog društva, jednako kao teoretičari industrijalizma, polaze od stava da u tehnoekonomskoj sferi vladaju načela korisnosti i efikasnosti, jasna i precizna pravila inovacije, promjene i supstitucije. Efikasniji strojevi i postupci uvijek dolaze umjesto onih koji osiguravaju manji učinak. »Funkcionalna je racionalnost središnje načelo modernog društva, a ekonomija njegov regulator. Ekonomija je efikasnost uz najmanji trošak i maksimalni, optimalni učinak... Jednostavna mjera vrijednosti jest korisnost« (Bell, 1979:23). Temelj je razvoja instrumentalna funkcionalnost, a njegov su motiv i cilj korisnost i što veći učinak. Jedno ne ide bez drugoga.

Ima li se to na umu, postaje jasnijim smisao famoznog Bantamova utilitarizma koji bogatstvo poima kao stalni rast korisnosti za što veći broj ljudi. Eksploatacija i prerada prirodnih resursa nije samo prometjsko dokazivanje čovjekove znanstvenotehničke moći nad prirodom, nego i istodobno ozbiljivanje načela korisnosti, koje ima ekspanzivnu logiku jednako kao akumulacija proizvodnje. Tome je podređena cjelokupna društvena organizacija, iz te matrice nastaju osnovne socijalno–interesne podjele, sukobi i racionalno–zakonske legitimacije političkih oblika vladavine. Iz tog se izvorišta generira i ono što bi se moglo nazvati »kulturom razvoja« suvremenih društava. Organizirati se u skladu s navedenom pretpostavkom jednostavno znači razvijati se, a ne iščekivati providnost neumitne generalizacije napretka. Iz te se pretpostavke nameću stanoviti sintetički zaključci o poziciji subjekta u dominantnoj »kulturi razvoja«.

Prvo, budući da su postulirani povijesni ciljevi (bogatstvo i izobilna budućnost) oslonjeni na pobjedu ekonomske racionalnosti, subjekt modernog razvoja nužno se oblikuje kao ekonomski subjekt. To je smisao pojmovnog obrasca *homo oeconomicus*, koji je već postao nekom vrstom općeg mjesta u svim rekonstrukcijama socijalnog i antropološkog sadržaja znanstveno–tehničke civilizacije. Od početka 19. stoljeća ekonomija tvori funkcionalnu sferu koja određuje sadržaj socijalne teorije i ljudskog djelovanja. Orijentacija na ekonomske ciljeve prekriva sva druga shvaćanja napretka i razvoja. Porast razine produktivnosti istodobno obuhvaća individualni prosperitet i sreću, uspon znanosti te poimanje politike i prava. Prema K. Polanyiu, termin »ekonomija« ima u suvremenom mišljenju (i u socijalnim znanostima) dvojako značenje: **supstantivno** i **formalno**. Supstantivno je značenje vezano za čovjekovu životnu ovisnost o prirodi i njegovim sugrađanima. Ono izražava razmjenski odnos s prirodom i socijalnom okolinom, pribavljanje materijalnih sredstava za zadovoljavanje životnih potreba. Formalno značenje ekonomije proizlazi iz logičkog ustrojstva odnosa **sredstva/ciljevi** i očituje se u pojmovnim tvorbama kao što su »ekonomičnost«, »ekonomiziranje« itd. To je značenje određeno »situacijom izbora«. Posrijedi je logika racionalnog djelovanja koja nas upućuje, primjerice, na to da je život bolje uređivati sredstvima znanosti nego sredstvima praznovjerice (Polanyi, 1992:29). Subjekt modernog razvoja sazdan je upravo na takvom tipu izbora i djelovanja.

Drugo, budući da je ekonomska sfera bitno usmjerena na akumulaciju korisnosti i probitka, subjekt tog kumulativnog procesa oblikuje se kao **interesni subjekt**. Interes je u ljudskoj prirodi, ali u modernom razvoju on je bez ograde priznat i socijalno–ekonomski institucionaliziran. Za Smitha je interes izvor razmjene i podjele rada, a za Webera »orijentacija socijalnog djelovanja prema interesnim položajima (vlastitim i tuđim) tvori osobito stabilnu pravilnost u toku djelovanja... Upravo svrhovito–racionalni karakter interesno orijentiranog djelovanja jamči stabilnost društvenih struktura koja je nadmoćna pravilnosti toka djelovanja postignutoj unutrašnjom normativnom obavezom« (Neuendorff, 1991:13). Razvoj racionaliziranog društva, od privrede do državne uprave, pretpostavlja i oblikuje interesnu subjektivnost svojih aktera. Prostor interesno orijentiranog djelovanja jest tržište, i stoga suvremeni razvoj počiva na **tržišno–interesnom subjektu**.

Treće, budući da bogatstvo i postulirano obilje nisu moralno–teološke apstrakcije, nego predmet tržišno–interesnog odnošenja, postavlja se pitanje upravljanja (vladavine) i **distributivnog pristupa** resursima, dobrima, proboćima i razvojnim smjerovima. Samim time subjekt modernog razvoja profilira se kao **konfliktno–distributivni sub-**

jekt. Nije rijač samo o konfliktu oko distribucije elementarnih životnih potreba i dobara (životni standard, razina individualnog dohotka, individualne proporcije ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala), nego i o sukobu oko globalno-strategijske distribucije i upotrebe resursa i razvojnih potencijala. Moderna su društva, po naravi svojih brzih promjena, konfliktna društva, ali su ona istodobno pod rastućim pritiskom onog razvojnog modela koji bismo označiti kao **distributivnu pravednost**. Po svemu sudeći, socijalno-tržišna strategija razvoja pruža najviše šansi za uravnotežen odnos između promjena i stabilnosti, distributivne pravde i interesne konfliktnosti (Thurow, 1994). Modernu subjektivnost tvore dvije bitne sastavnice: **tržišni refleks i socijalno pitanje**.

IV.

Uvjerenje da će geografsko širenje europske civilizacije dovesti do »viših životnih oblika« sve, pa tako i »zaostale« narode produkt je prosvjetiteljskog kozmopolitizma i svjetskog napredovanja industrijalizacije. To je uvjerenje dobro utemeljeno u »pravednoj raspodijeljenosti« ljudske umnosti, ali ono nije računalo na to što će u nadolazećoj epohi značiti civiliziranje »zaostalih naroda«. Računalo je na univerzalnu umnost, ali ne i na sredstva ozbiljivanja te umnosti. Epoha industrijskog razvoja bila je i epoha kolonizacije. Modernizacija na jednoj strani značila je zavisnost na drugoj. Širenje industrijalizma odigralo je civilizatorsku i kolonizatorsku ulogu. Tradicionalna su društva razgrađena, ali time nisu postala i razvijena. Njihovo zavisno (kolonizirano) uvođenje u modernost otvorilo je dvostruki sukob: **interni i eksterni**. Na internoj razini to je sukob između lokalnih nacionalnih elita (kompradorske buržoazije) i golemog mnoštva proletariziranog seljaštva odnosno novourbanizirane sirotinje. U eksternim okvirima to je sukob između razvijenih metropola i nerazvijenih periferija (trećeg svijeta). Prema najozbiljnijim procjenama, jaz među njima stalno se produbljuje. Prema podacima Ujedinjenih naroda, najrazvijenije su zemlje šezdesetih godina ovog stoljeća bile 30 puta bogatije od siromašnih. Do devedesetih godina taj se raskorak povećao. Prihod najbogatijih veći je 150 puta. To je realnost u kojoj razvijena i nerazvijena društva tvore dvije strane jedinstvenog globalnog razvoja u modernosti. Centralna i periferne nacije tvore ono što Wallerstein naziva svjetskim ekonomskim sistemom. Sistem je jedan, ali ga tvore dva oprečna subjekta: **zavisni subjekt kolonijalne povijesti i nadmoćni okcidentalni subjekt profitne ekonomije i razvijene tehnoznanstvene civilizacije**.

Tek je u razdoblju poslije drugog svjetskog rata okcidentalni subjekt počeo mijenjati svoju sliku o dometima i cijeni europskog civiliziranja »zaostalih naroda«. »Otkriće« nerazvijenosti trećega svijeta objelodanilo je pravi smisao ili barem stvarne dimenzije postignutog razvoja. Pokazalo se da je nerazvijenost nemoguće razumjeti bez razvijenosti i da se razvijenost ne može dugoročno održati bez zaokreta u globalnim pojmovima. Umjestno optimističkog kozmopolitizma i njegove kolonijalističke metamorfoze na red je došlo pitanje modernizacije i razvoja »zaostalih naroda«. To su »otkriće« mnogi protumačili kao otrežnjenje od europocentričkog subjektivizma. Tipična je u tom pogledu ova konstatacija Jacquesa Berquea, jednog od najkompetentnijih socioloških i antropoloških analitičara trećega svijeta: »Najznačajniji fenomen naše epohe, u svakom slučaju naše generacije, jest pojava dosad prigušenih,

odbačenih ili ignoriranih nacija na zbiljskoj povijesnoj sceni... Za socijalne znanosti ta je činjenica utoliko značajnija što će se upravo od njih tražiti da izraze istinske probleme i ponude prava rješenja... Od drugog svjetskog rata okcidentalizacija svijeta zbiva se znatno djelotvornije u deset ili petnaest godina nego u prethodnoj polustoljetnoj kolonizaciji. To proizlazi iz snage generaliziranih modela koji se iz industrijaliziranih zemalja prenose na druge« (Berque, 1962:15).

Kritika okcidentalističkog subjektivizma, koja je imala i svoju konjunkturu u žargonskom antieurocentризmu, nije dovela do bitnih promjena u razvojnim tendencijama niti je zaustavila globalizaciju zapadnog modela razvoja, koja se u novije doba, također konjunktorno, označava kao »kraj povijesti«. No iz nje je proizišlo nekoliko značajnijih spoznajnih konzekvencija. Prvo, »zaostali« se narodi mogu izdići do »viših životnih oblika« jedino tako da se sami subjektiviraju za razvoj i da ekonomiju preživljavanja zamijene ekonomijom učinka (Hussain, 1989). Mehanička primjena čisto tržišnih ili državno–dirizističkih modela do sada je pokazala slabe ili razorne učinke. Drugo, klasično evolucionističko uvjerenje – koje zapravo leži u osnovi prosvjetiteljskog nauma, i koje je kasnije izraslo u jednu od najsnažnijih paradigmi u socijalnim znanostima i globalnom mišljenju općenito – poljuljano je upravo onda kada je pod utjecajem činjenica trećega svijeta reproblematiziran pojam razvoja. Od šezdesetih godina ta je paradigma pala u nemilost (Katonarić, 1992:31–43). Neki su je antropolozi, primjerice M. Sahlins i E. Service, branili uvodeći razliku između *linearne* i *multilinearne* evolucije (Boudon, 1984:14–15). Po njihovu je mišljenju samo prva osuđena na propast. Uvjerenje da se povijest čovječanstva nepovratno odvija prema svojevrsnoj točki omega jednostavno je neprihvatljivo. Jednako je neprihvatljiva i ideja da svako posebno društvo mora slijediti opći tok povijesti. Neprihvatljiv je, napokon, i stav da se različiti sastavni elementi evolucije moraju kretati istim tempom. U zbilji se, primjerice, pokazuje da se tehnička kultura može razvijati bez obzira na to što znanost ne napreduje istim tempom, da industrijalizacija ne mora nužno implicirati razvoj demokratske organizacije političke moći. Prema tome, linearno poimanje evolucije (koje je, u biti, istoznačno filozofiji progresa) za današnje je shvaćanje razvoja neprihvatljivo. No ako evoluciju shvatimo kao multilinearan proces, ona još uvijek može biti analitički korisno načelo. Polazeći od mogućnosti različitih putova promjene, ona razvoj nerazvijenih objašnjava kao njihovu specifičnu subjektivaciju razvoja. Treće, razvoj se danas promatra kao globalni proces ekonomskog rasta i društvenih promjena unutar »svjetskog sistema«. Uzimaju se u obzir njegove konvergentne tendencije kao i težnje prema nacionalnodržavnoj, regionalnoj i lokalnoj diverzifikaciji (Guichaoua i Goussault, 1993:180). Pojam »viših životnih oblika« gubi svoj povlaštenu, mogli bismo reći povijesno–filozofski, status i materijalizira se u surovu razvojnoj utakmici koja zaista ozbiljuje Montesquieuove i Smithove ekstatične slutnje o slobodnoj trgovini. Svijest o toj utakmici ima u 20. stoljeću obilježja globalne snage. Ono što je s nadolaskom novovjekovnog doba predstavljao pojam društva, danas predstavlja pojam svijeta. Subjekt tadašnjeg razvoja postalo je društvo, a subjekt današnjeg razvoja jest svijet. Pred tadašnjim subjektom stajao je otvoreni horizont razvoja za koji su upotrijebljene sve snage znanosti, industrije, kolonizacije i eksploatacije. Savjest današnjeg (svjetskog) subjekta zasjenjuju dvije tamne mrlje: siromaštvo u razvojnom obilju i kolonizacija prirode kao neželjena konzekvencija dosezanja »viših životnih oblika«.

LITERATURA:

- Bell, D. (1979). *Les contradictions culturelles du capitalisme*. Pariz: P.U.F.
- Berque, J. (1962). *Sciences sociales et décolonisation*. Pariz: P.U.F.
- Boudon, R. (1984). *La place du désordre*. Pariz: P.U.F.
- Burger, H. (1990). *Subjekt i subjektivnost*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1990). Promjena smjera: industrijsko i ekološko društvo. U: Cifrić, I. (ur.), *U susret ekološkom društvu* (str. 69-86). Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Dumont, L. (1983). *Éssais sur l'individualisme*. Pariz: Scuil.
- Ferry, L. (1990). *Homo aestheticus*. Pariz: Grasset.
- Furtado, C. (1977). Le développement. *Revue Internationale des sciences sociales*, 4.
- Guichaoua, A. i Goussault, Y. (1993). *Sciences sociales et développement*. Pariz: Armand Colin.
- Haferkamp, H. i Smelser, N. (1992). Introduction. U: Hans Haferkamp and Neil Smelser (Eds.), *Social Change and Modernity*, Berkeley/Los Angeles/Oxford: University California Press.
- Hondrich, K. O. (1992). World Society Versus Niche Societies: Paradoxes of Undirectional. U: H. Haferkamp and N. J. Smelser (Eds.), *Social Change and Modernity*. Berkeley/Los Angeles/Oxford: University of California Press.
- Hussain, M. (1989). *Versant sud de la liberté*. Pariz: De la Découverte.
- Javeau, C. (1994). La sociologia è morta, viva la socioloiga. *La Critica Sociologica*, 107-108.
- Katunarić, V. (1992). Razmeda teorije evolucije i društvenog razvoja: jedna skica. U: Cifrić, I. (ur.), *Razvoj. Pretpostavke i ekološka protuslovlja* (str. 31-43). Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Manent, P. (1994). *La cité de l'homme*. Pariz: Fayard.
- Montesquieu, Ch. (1989). *Duh zakona*. Beograd: Filip Višnjić.
- Morin, E. (1984). *Sociologie*. Pariz: Fayard.
- Neuendorff, H. (1991). *Pojam interesa*. Zagreb: Informator.
- Polanyi, K. (1992). The Economy as Instituted Prosess. U: Granovetter, Mark and Swedbery, Richard (Eds.), *The Sociology of Economic Life*. Bolder/San Francisco/Oxford: Westview Press.
- Puhovski, Ž. (1989). *Um i društvenost*. Zagreb: Informator.
- Rosenberg, N. Birdzell, L. E. (1993). *Kako se Zapad obogatio*. Zagreb: August Cesarec.
- Thurow, L. (1994). *Glavom o glavu*. Zagreb: Mladost.
- Touraine, A. (1992). *Critique de la modernité*. Paris: Fayard.

DEVELOPMENT AND PROBLEM OF SUBJECT

Rade Kalanj

Faculty of Philosophy, Zagreb

Summary

Modern questioning of the development is re-actualising numerous fundamental concepts of the tradition of social sciences. The concept of the subject is taking the particularly important place. This is the concept with which every verification of modern principles is starting and which is creatively implanted into formation of the progress and development of modern societies. Within the limits of the progress and development the subject is passing through a variety of changes: from individualism toward collectivism, from egoism to solidarity, from equality to freedom, from personal to group identity, from passive taking over of the patterns to social activism etc. Modernity, grasped as a permanent development of the scientific and technical rationality, has brought about a kind of differentiating between the reason (rationalisation) and subject (subjectivation), between the rationalised hierarchy of power and denial of the power, between the system of rational and universal rules and searching for new identity of the subject. These two complementary and often opposed sides of modern development are particularly expressed in ever growing gap between nature and culture. Modern ecological attempts tend to be overcoming the gap and to be forming the subject as the actor of the development. In situations where the subject is not formed as a development actor, the creator of its own history, rationalising use of the nature is de-subjectivising the man and dangerously de-naturalising the social logic of the development.

Key words: actor, development, economics, evolution, interest, modernity, progress, subject, underdevelopment, world

DIE ENTWICKLUNG UND DAS PROBLEM DES SUBJEKTES

Rade Kalanj

Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

Die zeitgenössische Erkundung nach der Entwicklung als komplexen Problem aktualisiert wieder zahlreiche grundlegende Begriffe aus der Tradition der sozialen Wissenschaften. Unter ihnen hat einen besonders wichtigen Platz der Begriff des Subjektes. Das ist der Begriff, mit welchem die Affirmation der gegenwärtigen Weltanschauung beginnt und welcher in der Gestaltung des Fortschritts und der Entwicklung von modernen Gesellschaften eingebaut ist. Aber innerhalb des Fortschritts und der Entwicklung erlebt das Subjekt verschiedenartige Veränderungen: vom Individualismus zum Kollektivismus, vom Egoismus zur Solidarität, von der Gleichheit zur Freiheit, von der persönlichen zur Gruppenidentität, vom passiven Übernehmen der Muster zum sozialen Aktivismus, usw. Die Modernität, als ständige Entwicklung der wissenschaftlich-technischen Rationalitäten betrachtet, führte zu einer eigenartigen Spaltung zwischen Vernunft (Rationalisierung) und Subjekt (Subjektivierung), zwischen der rationalisierten Ordnung der Macht und der Bestreitung dieser Macht, zwischen dem System der rational-universellen Regeln und der Suche nach der neuen Identität des Subjektes. Diese zwei komplementären und oft entgegengesetzten Seiten der modernen Entwicklung äussern sich in der immer grösseren Kluft zwischen Natur und Kultur. Die moderne ökologische Bemühung möchte diese Kluft überwinden und des Subjekt wird als Faktor der Entwicklung gestaltet. Dort wo das Subjekt nicht als Entwicklungsfaktor gestaltet wird, als Schöpfer seines Historizismus,entsubjektiviert der rationalisierende Gebrauch der Natur den Menschen und entfernt die gesellschaftliche Logik der Entwicklung vom Natürlichen.

Grundausrücke: Entwicklung, Evolution, Faktor, Fortschritt, Interesse, Modernität, Ökonomie, Subjekt, Unentwicklung, Welt